वैदिकवाङ्मये रोगोत्पत्तिकारणंतन्निदानञ्च

डॉ० हरीश्वरदीक्षित:*

सारांश: (Abstract)-

मानवजीवने समागतानां समस्तारिष्टानां निवारणाय मणि-मन्त्रौषधादय उपाया: समुपदिष्टा: सन्ति वैदिकवाङ्मये। एतेषामेवोपायानां मध्ये मन्त्र-तन्त्र-यन्त्रादय उपाया: अन्तर्भूता: सन्ति। एतैस्त्रिविधोपायै: रोगाणां निवारणं कथं भवतीति विवरणप्रदानात् प्राक् पारिभाषिकार्थज्ञानं प्रथमत आपतति। केन पापेन कीदृश: रोगग्रस्तो भवति अथवैवं वक्तव्यं रोगं दृष्ट्वा पापस्यानुमानं कृत्वा तच्छान्तये उपाय उपदिश्यते। अन्वय व्यतिरेकाभ्यां पापरोगयो: सम्बन्ध:। तान्त्रिक मन्त्रप्रयोगेणापि रोगनाश: बहुधा श्रूयते क्रियते च। दुर्गासप्तशत्या: पाठेन तद्गतमन्त्रानुष्ठानेन च रोगकष्टेभ्योनिवृत्ति: प्रगोगसिद्ध: साधित: प्राचीनै: सूरिभि:, अद्यापि तथैवानुष्ठाने प्रवर्तन्ते जना:। अतस्तेषां स्वरूपचिन्तनमत्र प्रस्तूयते।

कुंजिका (Keywords) : निदानं, भैषज्यवेद:, व्याधि, कर्मफलभोग:, अधर्म:, अनृतम्, पापं, यंत्रम्, मंत्र:, देवाद्यधिष्ठानम्, तन्त्रम् , अभिचारोपशमनं, ओषधि ।

Conflict of Interest : None (नास्ति) **Ethical Clearance : N/A** (अनुपयुक्त:)

शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति शरीरस्वास्थ्यरक्षणार्थं आयुर्वेदस्य चिकित्साविज्ञानस्य च प्रभूतं निदर्शनं विद्यतेऽस्मिन् वेदे। अत एव अस्यापरं नाम भैषज्यवेदोऽपि अस्ति। चिकित्साविज्ञानस्य प्राचीनतमं वाङ्मयम् अस्ति अथर्ववेद:। दीर्घायु: प्राप्त्यर्थं बहव: मंत्रा: सूक्तानि सन्ति तथा भैषज्योपदेशका: अपि बहव: मंत्रा: सन्ति।

अधुना यन्त्रै: रोगनिदानं कृत्वा रोगे मूलकारणं ज्ञात्वा चिकित्सवैâ: रोगोपशमनाय व्यवस्था प्रदीयते। प्राचीनचिकित्सापद्धतौ गोरोचन-रक्तचन्दनादिपदार्थविशेषै: भूर्जपत्रादिषु लिखितै: आकृतिविशेषै: बीजाक्षरयन्त्रगतै: संख्यायुत्तैâर्वा यन्त्रै: रोगभयनिवारणाय कश्चित्प्रयोगविशेष: प्रचलित आसीत्। मुम्बईत: प्रकाशिते **''यन्त्रचिन्तामणिग्रन्थे''** मानवसुलसर्वविधकष्टानां निवृत्तये तद्द्वारा सुखलाभाय शताधिकयन्त्राणि उपदिष्टानि सन्ति। आकृतिविशिष्टेषु यन्त्रेषु पदार्थविशेषै: बीजाक्षरादि विन्यासपूर्वकं पूजने धारणे स्थापने च किमपि प्रभावविशेषं जनयति देहे गेहे वातावरणे चेति नाश्चर्यकरम्। एवं मन्त्र-तन्त्र-यन्त्रादिभि: जीवने सौख्यलाभाय प्राचीनै: आचार्यै: व्यवस्था संस्थापिता वर्तते। तदिदानीं यान्त्रिके युगे जनै: विज्ञानसुलभोपायान् स्वीकृतत्वात् प्राचीना: प्रयोगा: भृशमुपेक्षिता:। परन्त्वद्यापि ये तानङ्गीकुर्वन्ति प्राचीनप्रयोगविशेषान् अवश्यन्ते उपकृता भवन्तीति नात्र संशीतिलेश:।

दुष्कर्मजा नृणां रोगा यान्ति चैव क्रमाच्छमम्।
जपै: सुरार्चनैहोमैर्दानैस्तेषां शमोभवेत्।।
पूर्वजन्म कृतं पापं नरकान्ते परिक्षयेत्।
वाधते व्याधिरूपेण तस्य कृच्छ्रादिभि: शम:।।
कृतकर्मक्षयो नास्ति कल्पकोटिशतैरपि।
अवश्यमेवभोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्।।
कुष्ठं च राज यक्ष्मा च प्रमेहो ग्रहणी तथा
मूत्रकृच्छ्राश्मरी कासा अतिसारभगन्दरौ

* प्रोफेसर, वेद-विभाग, संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान सङ्काय, काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, वाराणसी।

दुष्टव्रणं गण्डमाला पक्षाधातोऽक्षिनाशनम्

इत्येवमादयो रोगा महापापोद्भवा: स्मृता:।

- (प्रायश्चित्तप्रकाशे कर्मविपाककाण्ड:) श्लोक-४-८, पृ.-९३.

केन पापेन कीदृश: रोगग्रस्तो भवति अथवैवं वक्तव्यं रोगं दृष्ट्वा पापस्यानुमानं कृत्वा तच्छान्तये उपाय उपदिश्यते। अन्वय व्यतिरेकाभ्यां पापरोगयो: सम्बन्ध:।

तत्रविष्णुपुराणे रोगोत्पत्तिकारणम् मनुष्यकर्मकृतपापमेवास्ति इत्युपदिष्टम् –

हिंसा भार्यात्वधर्मस्य ततोजज्ञे तथानृतम्।

कन्या च निकृतिस्ताभ्यां भयं नरक मेव च।।३२।।

माया च वेदना चैव मिथुनं त्विदमेतयो:।

तयोर्जज्ञेऽथ वै माया मृत्युं भूतापहारिणम्।।३३।।

वेदना स्वसुतं चापि दु:खं जज्ञेऽथ रौरवात्।

मृत्योर्व्याधिजराशोकतृष्णाक्रोधाश्च जज्ञिरे।।३४।।

दु:खोत्तरा: स्मृता ह्येते सर्वे चाधर्मलक्षणा:।

नैषां पुत्रोऽस्ति वै भार्या ते सर्वे ह्यूर्ध्वरेतस:।।३५।।

- (श्री विष्णुपुराण, कोड-४८, ०१/०७/३२-३५, पृष्ठ ३१, गीता प्रेस गोरखपुर)

तान्त्रिक मन्त्रप्रयोगेणापि रोगनाश: बहुधा श्रूयते क्रियते च। दुर्गासप्तशत्या: पाठेन तद्गतमन्त्रानुष्ठानेन च रोगकष्टेभ्योनिवृत्ति: प्रगोगसिद्ध: साधित: प्राचीनै: सूरिभि:, अद्यापि तथैवानुष्ठाने प्रवर्तन्ते जना:।

भाषागतसिद्धमन्त्रै: सर्प-वृश्चिक-व्रणादिपीडाभ्य: झटिति निवर्तन्ते जना:।

यथा- करवलाई भाषामन्त्रेण ब्रणपीडानिवृत्ति:-

ॐ नमो करवलाई भरीतलाई जहाँ बैठ हनुमन्त आई।

पचै न फूटे चलै न लाल रक्षा करे गुरु गोरख बाल।।

प्राकृत भाषायाम् - **ॐ नमो जिणाणं जिय भयाणं कित्तणेण सभपाई**

उवसं मतु ही स्वाहा। इति मन्त्रेण सर्पभयनिवारणं क्रियते।

उत्कलभाषायाम् - **वाण वाण अग्निवाण जाहाकुमारई वाण ह्रद फाटि जिव,**

प्राण न जाउ बोलि काहार राण श्रीदुर्गांक कोटि कोटि राण।।

एवं विविधभाषासु निबद्धानां मन्त्राणां प्रभावोऽव्यर्थ: दृश्यतेऽनुभूयते च तर्हिवैâमुतिकन्यायेन पवित्राणां वेदमन्त्राणां तन्त्रगतमन्त्राणां पौराणिकाणां वा मन्त्राणां का कथा। गङ्गाविष्णुश्रीकृष्णदासलक्ष्मी-वेंकटेश्वरमुद्रणालयमुम्बईत: सम्वत् - २०१४ (सन् १९५७) प्रकाशिते बालतन्त्रग्रन्थे विशेषत: बालानामाजन्मत: विविधरोगेभ्यो रक्षायै मन्त्रा: यन्त्राणि ओषधयश्चोपदिष्टा: सन्ति, ते तत्रैव द्रष्टव्या: नात्र विस्तारभिया सङ्गृह्यन्ते। आनुषङ्गत: सामान्यरोणां चिकित्सा सर्वेषां कृते मन्त्र-तन्त्र-यन्त्रै: समुपदिष्टाश्च सन्ति।

सर्वशक्तिमता श्रीभगवता क्षणभङ्गुरेऽस्मिन् लोकप्रपञ्चे परिदृश्यमानायामीशसृष्टौ मानवानां लोककल्याणाय सदसद्विवेकशालिनीं मनुष्यजाातिमधिकृत्य सदसदात्मकेषु कर्त्तव्याकर्त्तव्यावबोधादिविषयेषु प्रवृत्ता हितशासनात्मका विधि-निषेधाध्यात्मविचारादिविषयका: नियतप्रवृत्तिनिवृत्ति-आत्मनिष्ठादिप्रयोजका धर्मगता दिव्यालौकिकसाधनभूता:

सर्वज्ञानमया परमेश्वरस्वरूपा: वेदा एव प्रतिष्ठिता:।

जाताभिवृद्धिक्षयादिप्रमुखै: षड्भावविकारैरावृत्तोऽयंलोक:[१] स्वकर्मफलैर्निबद्ध: घटिकायन्वत् स्वजन्ममरणलीलां वरयति। "नाभुक्तंक्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति"[२] शास्त्रवचनाज्जीवस्य स्वकर्मफलभोगरनिवार्य एव। कर्मफलानुरोधेनैव तस्य तत्तद्भौगोलिकवातावरणे धनाढ्यदरिद्रादिपरिवारे आधिदैविकाधिभौतिकाध्यात्मिकादि सुख-दुखैरावृतो जनिर्भवति जीवनं च यापयति। पूर्वजन्मकृताशुभकर्मणां फलमेवविविधव्याधिरूपेण पीडयति। उक्तं हि-

पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण पीड्यते।
तच्छान्तिरोषधैर्दानैर्जपहोमसुरार्चनै:।। [३]

अत एव शास्त्रेषु जीवने समागतानां समस्तारिष्टानां निवारणाय मणि-मन्त्रौषधादय उपाया: समुपदिष्टा: सन्ति। एतेषामेवोपायानां मध्ये मन्त्र-तन्त्र-यन्त्रादय उपाया: अन्तर्भूता: सन्ति। एतैस्त्रिविधोपायै: रोगाणां निवारणं कथं भवतीति विवरणप्रदानात् प्राक् पारिभाषिकार्थज्ञानं प्रथमत आपतति। अतस्तेषां स्वरूपचिन्तनमत्र प्रस्तूयते।

मन्त्र: -

मन्त्रा: मननात्।[४] **मननात् त्रायते यस्मान् तस्मान् मन्त्रा: प्रकीर्तिता:।**[५]
मननान्मुनिशार्दूल त्राणं कुर्वन्ति वै यत:।
ददते पदमात्मीयं तस्मान्मन्त्रा: प्रकीर्तित:।।[६]
ऋचो यजूँषि सामानि निगदा मन्त्रा:।[७]
अनुष्ठेयार्थस्मारका हि मन्त्रा:।[८]
प्रयोगसमवेतार्थ स्मारका मन्त्रा:।[९]
तच्चोदकेषु मन्त्राख्या शेषे ब्राह्मणशब्द:।[१०]
कर्मानुष्ठानौपाधिकप्रयोक्तव्यो वैदिकशब्दराशिर्मन्त्र:।।[११]
रहस्यालोचनं मन्त्र:।[१२]
मननात्सत्त्वरूपस्य देवस्यामिततेजस:।
त्रायते सर्वदु:खेभ्यस्तस्यान्मन्त्र इतीरित:।।[१३]

मन्त्रो ह्यन्तर्गुप्तभाषणात्मकपरपरामर्शतत्त्वेन मननत्राणधर्मा परतत्त्व प्राप्त्युपाय: (स्वच्छन्दोद्योक्तपटल:)[१४]

तन्त्रसङ्ग्रहग्रन्थे अकारादि: क्षकारान्तावर्णानां बिन्दुसंयुक्तानां मन्त्रत्वं वर्णितम् ।[१५]

इति विविधशास्त्रेषु मन्त्रस्वरूपं यथा यत्र वर्णितं तत्स्वरूपज्ञानाय संगृहीतम्। अत: परं तन्त्रस्वरूपचिन्तनं प्रस्तूयते-

तन्त्रम् -

- तन्त्रमितिकुलम्। यथा- **सर्वानुपायानथसम्प्रधाय समुद्धरेत् स्वस्य कुलस्यतन्त्रम्।**[१६]
- वयनसाधनम्। **"तदापश्यत् स्त्रियौ तन्त्रे अधिरोप्य सुवेमे पटं वयन्तौ"**[१७]
- शास्त्रम्। **"अवैरज्ञमतन्त्रज्ञं वालचेष्टा समन्वितम्"**[१८]
- व्यवहार:, नियमादि:। श्रुत्वा त्वं प्रतिपद्यस्व प्राज्ञै: सहपुरोहितै:।

आपद्धर्मार्थकुशलैर्लोकतन्त्रमवेक्ष्य च।।[१९]

- चतु:षष्टि संज्ञकं शिवोक्तशास्त्रम्। यथा-

चतु:षष्टिश्च तन्त्राणि यामलादीनिपार्वति।
सफलानीहवाराहे विष्णुक्रान्तासु भूमिषु।।[२०]

तन्त्रस्य लक्षणम् -

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च।
देवतानाञ्च संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम्।।
तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानवमेव च।
संस्थानञ्चैव भूतानां यन्त्राणञ्चैवनिर्णय:।।
हरचक्रस्य चाख्यानं स्त्रीपुंसोश्चैवलक्षणम्।
राजधर्मो दान धर्मो युगधर्मस्तथैव च।
व्यवहार: कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम्।।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तंतन्त्रमित्यभिधीयते।।[२१]

शास्त्रोक्तविवरणाघवलोकनेनेदं ज्ञायते यत् नृणामभीष्टफललाभाय शिवप्रोक्तं विधानशास्त्रं तन्त्रमित्यमिधीयते।

यन्त्रम् - देवाद्यधिष्ठानम्

अर्थाभावे तथा यन्त्रं नवार्णमन्त्रसंयुतम्।
स्थापयेत्पीठपूजार्थं कलशं तत्र पार्श्वत:।।[२२]

(यन्त्रम्) वायम् - यन्त्रस्य गुणदोषौ न विचार्यौ मधुसूदन।
अहं यन्त्रं भवान् यन्त्री न मे दोषा न मे गुणा:।।[२३]

(यन्त्रम्) 'कल' इति भाषायाम् -ईश्वर: सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुनतिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यान्त्रारूढानि मायमा।।[२४]

यथा- दारुमययन्त्रारूढ़ानि कृत्रिमाणि भूतानि सूत्राधारो लोके भ्रामयति तद्वदिति। यद्वा यन्त्राणि शरीराणि आरूढ़ानि भूतानि देहाभिमानिनो (जनान्) जीवान् भ्रामयन्नित्यर्थ:।[२५]

यन्त्रम् (पूजाधारम्) **आपोऽग्निर्हृदयं चक्रं विष्णो: क्षेत्रसमुद्भवम्।**
पूजनयन्त्रम्) **यन्त्रञ्च प्रतिमास्थानमर्चने सर्वदाह्वरे:।।**[२६]
शालग्राममणौ यन्त्रे प्रतिमामण्डलेषु च।
नित्यं पूजा हरे: कार्या न तु केवल भूतले।।
लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तथैव च।
मण्डलस्थां महामायां यन्त्रस्थां प्रतिमासु च।
जलस्थां वा शिलायां वा पूजयेत्परमेश्वरीम्।।
यत्रापराजितापुष्पं जवापुष्पं च विद्यते।
करवीरेशुक्लरक्ते द्रोणं वा यत्र तिष्ठति
तत्र देवी वसेन्नित्यं तद् यन्त्रे चण्डिकार्चनम्।।[२७] **(एतत्सर्वं यन्त्राभावे)**
यन्त्रं मन्त्रमयं प्रोक्तं मन्त्रात्मादेवतैव हि।
देहात्मनोर्यथाभेदो यन्त्रदेवतयोस्तथा।।
आदौ लिखेद् यन्त्रराजं देवतायाश्च विग्रहम्।
कामक्रोधादिदोषोत्थसर्वदु:खनियन्त्रणात्।।
यन्त्रमित्याहुरेतस्मिन् देव: प्रीणाति पूजित:।
विना यन्त्रेणपूजायां देवता न प्रसीदति।

दु:खनियन्त्रणाद् यन्त्रमित्याहुस्तन्त्रवेदिन:।।[२८]

धारणयन्त्रम् - **यन्त्रं च विन्ध्यवासिन्या: प्रोक्तं सर्व समृद्धिदम्।**
रक्षाकरं विशेषेण क्षुद्रभूतादिनाशनम्।
राज्यदं भ्रष्टराज्यानां वश्यदं वश्यमिच्छताम्।। इत्यादि[२९]

रसादिद्रव्यसाधनयन्त्रम् - **ऊर्ध्वाध: सम्पुटाकारं तन्मध्ये रससंस्थितम्।**
(आयुर्वेदीययन्त्रम्) **कवचीयन्त्रमित्येतद्रसादिद्रव्यसाधनम्।**

ज्योति: शास्त्रीयवेधयन्त्रम् - **गोलो नाडीवलयं यष्टि: शंकुर्घटी चक्रम्।**
(गोलाध्यायोक्तयन्त्राणि) **तापं तूर्यफंलकं धीरेकं पारमार्थिकं यन्त्रम् ।**[३०]

एतावान्सन्दर्भस्यायमाशयोयत्- **मन्त्रो हि पौरुषेयापौरुषेयत्वेन मुख्यतया द्विविध:।**
तत्रापौरुषेया: वेदमन्त्रा: पौरुषेयाश्वसिद्धर्षिभि: प्रणीता:।
युष्माभि: स्तुतयो याश्च याश्वब्रह्मर्षिभि: कृता:।
ब्रह्मणा च कृतास्तास्तु प्रयच्छन्ति शुभां मतिम्।।[३१]

तत्र पौरुषेया अपि द्विविधा: संस्कृतनिष्ठा: भाषानिवद्धाश्च। संस्कृतनिष्ठा: नवार्णादिमन्त्ररूपा: बीजाक्षरनिबद्धाश्च। विविधरोगविषाद्युपशामका तत्तद्भाषानिबद्धा: शाबरमन्त्रा:।[३२] तान्त्रिकप्रयोगपरा अपि मन्त्रा: संस्कृतनिष्ठा एव।

वैदिकप्रयोगद्भिन्नत्वेन अनुभष्ठानविधे: भिन्नत्वेन च प्रणीतत्वात् तान्त्रिकप्रयोगत्वेन तन्त्रस्य स्वतन्त्रप्रतिष्ठास्ति। तान्त्रिकप्रयोगस्य येन केनापि साधकेन कर्तुं प्राय: समधिकारात् क्वचिल्लोकप्रियतापि दृश्यते। अनेनापि मन्त्र प्रयोगवत् सर्वा अपि मानवसुलभा: अभिलाषा: सम्पूरयितुं जन: प्रभवति।

सामान्यत: जनानामयं विश्वासो यदितरेषु युगेषु तन्त्रमन्त्रयो: प्रतिष्ठासीत्, परन्तु कलौ यन्त्रस्य प्राधान्यं वर्तते। यन्त्रमित्युक्ते तत्स्वरूपं बहुधा समक्षमायाति। रोगाद्युपद्रवशान्तये भोजपत्रादिषु गोरोचनादिपदार्थविशेषैर्लेखनीयमाकृति विशेषं यन्त्रमितिकथ्यते।[३३] अथापीतराणि प्रसिद्धानि यन्त्राणि सन्ति। गायकानां वाद्ययन्त्रम्। वैद्यकानां रसायनसाधकं यन्त्रं शैल्ययन्त्रमित्यदि। ज्योतिर्विदां वेधकादियन्त्रम्। आधुनिकसंगणकादियन्त्राणां तु संख्यानं कर्तुं न शक्यते। विशेषत: यान्त्रिकयुगोऽयमिति तद्विदां व्यपदेश:। पारम्परिकयन्त्रै: आधुनिवैaरपि यन्त्रै: रूजां निवारणं निदानं वा नूनं भवत्येव। अतोऽत्र मन्त्र-तन्त्र-यन्त्रै: रोगनिवारणविषये शास्त्रसिद्धानां प्रयोगसिद्धानाञ्च पारस्परिकोपायमत्र यथाप्रमाणं प्रस्तूयते।

मन्त्रै: रोगनिवारणम् -

वेदोक्तमन्त्राणां नित्य-नैमित्तिक-काम्यप्रयश्चित्तादिषु कर्मसु प्रयोगो भवत्येव। श्रौतसूत्रै: श्रौतयागा: प्रतिपाद्यन्ते स्मार्तसूत्रैश्च स्मार्तकर्माणि। मन्त्रैकत्वे सति प्रयोगबहुत्वमिति सिद्धान्त: ऋषिभि: स्वीकृतत्वात् एक एव मन्त्र: नित्य-नैमित्तिक-काम्यकर्मसु प्रयुज्यते। संहितायां पठितानां मन्त्राणां काम्यकर्मस्वपि प्रयोगो भवति। अत एव चतुर्षु वेदेषु काम्यप्रयोग प्रतिपादनाय विधानसूत्राणि विद्यन्ते। **ऋग्विधानम्। यजुर्विधानम्। सामविधानम् अथर्वविधानञ्च।**

रूजामुपद्रवाणां वा शान्तये प्रयोगा: दृश्यन्ते यथा-

शत्रोरूत्सादनम्। चक्षुरोगशान्ति:। अजीर्णरोगशान्ति:। यथा-

अग्ने दब्धाय इति बह्वारभुक्त्वोदरमालभ्य जपेदश्वानमपि जारयति।[३४]

रुजो मुक्ति: - **तनूपा अग्नेसीति रुजाग्रस्तो दूर्वा जुहुयान् रुजा मुच्यते।**[३५]

औषधगुणसम्बर्धनेनारोग्यलाभ: -

"या ओषधीत्यृगुभयेनौषधीमभिमन्त्र्य पाययेदारोग्यं भवति।"[३६]

अभिचारोपशमनम् -

"मा पाहिँसीरित्यभिचार्यमाण आज्यं जुहुयात् शान्तिर्भवति।"[३७]

वास्तुदोषशान्ति: -

"स नो भुवनस्येति गृहवास्तुनाज्याहुतीनामष्टसहस्त्रं जुहुयाद् वास्तु दोषान्मुच्यते।"[३८]

एवमृग्विधानेसामविधानब्राह्मणेऽथर्ववेदेचानेके प्रयोगा: रोगनाशाय वर्तन्ते। अग्निपुराणे तु यजुर्वेदीयमन्त्राणां विभिन्नकाम्यकर्मसु प्रयोग: चतुरशीतिश्लोवैâवर्णितो वर्तते। एवं वैदिकमन्त्रै: रोगचिकित्साविवरणमुपस्थापितम्। रोगाणां पापमूलत्वात् पापविनाशनेनैव रोगाणां शान्तिर्भवतीतिधिया क्वचित्पुण्यकर्मणा रोगशान्त्युपाय: प्रदर्शित:। यथा श्रीमद्भागवते-

तपसाब्रह्मचर्येण शमेनच दमेन च।
त्यागेन सत्य शौचाभ्यां यमेन नियमेन च।।
देहवाग्वुद्धिजं धीरा धर्मज्ञा: श्रद्धयान्विता:।
क्षिपन्त्यघं महदपि वेणुगुल्ममिवानल:।।[३९]

अतएव वैदिकवाङ्मये रोगोत्पत्तिकारणंतन्निदानञ्चेतिविषये बहुविधवर्णनं कृतम् अतएवास्माकं कर्त्तव्यं यत् तत्रैवास्माभि: द्रष्टव्यम् पुन: पुनश्चावलोकनीयमिति शम्।

सन्दर्भ -

१. निरुक्तम् - १.१.२
२. अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाशुभम्। नामुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि।। (गरु.म.पु.)
३. गरु.म.पु.
४. निरु. २.६.३.
५. श.क.दु. ६१७.
६. ई.सं.३.७.९
७. का.श्रौ.सू.-१.३.१
८. का.श्रौ.सू.- १.३.५
९. अर्थसंग्रह- पृ. २६०.
१०. जै.सू.- २.१.३२-३३.
११. वेदशा. पर्या.- पृ. ३.
१२. शब्द क.दुर.- ६१५
१३. श.क.द्रु.- ६१५
१४. श.क.द्रु.- ६१५
१५. अकारादिक्षकारान्तमेकपञ्चाशदक्षरम्। एते वर्णा: प्रशस्यन्ते कामितार्थप्रदायका:। (तन्त्र सं. पटल-२, श्लोक सं-१.७१
१६. महाभा.-१३.४८.६.
१७. महाभा.- १.३.१४०.
१८. देवीभागवते- २.११.१९.
१९. महाभा.- १.१०३.२६.
२०. महाभ्विश्वसारतत्रम् श.क.द्रु-पृ.- ५८४.
२१. श.क.द्रु.- ५८४.
२२. देवी. भा.- ३.२६.२१.
२३. महाभारते श.क.द्रु.पृ.-१३.
२४. गीता- १८.६१.
२५. गीताया: श्रीधरस्वामीटीका।
२६. नारदीये- (श.क.द्रु.पृ.-१३)।
२७. योगिनीतन्त्रे (श.क.द्रु.पृ.-१३)।
२८. श.क.द्रु.पृ.-१३.
२९. श.क.द्रु.पृ.-१३.
३०. श.क.द्रु.पृ.-१६.
३१. दुर्गास-१२.२४.
३२. ॐ नमो करवलाई भरीतलाई जहाँ वैष्हनुमन्त आई, पचे न फूटे चले न नाल रक्षा करे गुरु गोख बाल। ॐ णमो जिणायं गिय भयाणं कित्तणेण सभपाई उवसं मनु ह्री स्वाहा। (सर्यभयनिवारणमंत्र)
३३. शिव उवा च- यदाकस्योपरिराजा व्रâुद्धो वांछति मारितुम्। तदा तन्मोहनाथीय दुष्टनिग्रहणाय च।। रोचनाकुंकुमेनैव लिखेन्यन्त्रं तु भूर्जके।। (यन्त्रचिन्तामणि: पृष्ठ-१८)
३४. य.वि.सू.- १.१.
३५. य.वि.सू.- १.१४.
३६. य.वि.सू.- २.७.
३७. य.वि.सू.- २.३०.
३८. य.वि.सू.- ४.२५.
३९. श्रीमद्भागवतम्।

सन्दर्भ ग्रन्थ सूची-

१. निरुक्त, पं. परमेश्वरानन्द शास्त्री एवं श्री छज्जूराम शास्त्री, श्री भगीरथ शास्त्री द्वारा भूमिका, दुर्गाचार्य संस्कृत टीका तथा सुबोधिनी व्याख्यासहित, प्रकाशक- महेरचन्द लक्ष्मणदास, अन्सारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली, वर्ष २००६.

२. गरुणपुराणसारोद्धार, कोड- १४१६, गीताप्रेस, गोरखपुर, २५वाँ पुनर्मुद्रण, वि०सं० २०७२, वर्ष २०१५.

३. शब्दकल्पदुम, राधाकान्त स्यार देव, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी, वर्ष १९६७.

४. महाभारत, गीताप्रेस, गोरखपुर, पुनर्मुद्रण, संवत् २०५७.

५. ऋग्वेदसंहिता, सम्पादक विश्वबन्धु, विश्वेश्वरानन्द वैदिक शोध संस्थान, होशियारपुर, १९२६, १९६३-६५, वैदिक संशोधन मण्डल, पूना, १९३३-१९५१.

६. अर्थसंग्रह, वाचस्पति उपाध्याय, चौखम्बा ओरिएण्टालिया, वाराणसी, वर्ष १९७७.

७. देवीभागवत्, गीताप्रेस, गोरखपुर, पुनर्मुद्रण, संवत् २०६७.

८. श्रीविष्णुपुराण, कोड-४८, गीता प्रेस, गोरखपुर, ४२वाँ पुनर्मुद्रण, संवत् २०६९, वर्ष २०१२.

९. श्रीमद्भागवत् महापुराण, प्रथम एवं द्वितीय खण्ड, कोड-२६, गीताप्रेस, गोरखपुर, वि०सं० २०६६, ६५वाँ पुनर्मुद्रण, वर्ष २००९.

१०. श्रीमद्भगवद्गीता, कोड-०२, श्री जयदयाल गोयन्दका, ५६वाँ संस्करण, वि०सं० २०५७, वर्ष २०००.

११. इंटीग्रेटेड आयुर्वेदिक पेन मैनेजमेंट, लेखक, डॉ० देवेन्द्र नाथ पाण्डेय, हरिदास आयुर्वेद ग्रन्थमाला ११३, चौखम्बा विश्वभारती प्रकाशन, वाराणसी, प्रथम संस्करण, वर्ष २०२१.

१२. आम्नायिकी, यू.जी.सी. केयर लिस्टेड पत्रिका, अंक १६-२०, वर्ष २०१९-२०२१.